

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ МОВНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРОСТОРУ

Розглядаються функціонально-прагматичні особливості мовної концептуалізації простору. Досліджено значення просторових прийменників відповідно до певних загальнолюдських знань та уявлень про простір, його організацію та функції об'єктів-учасників локативного відношення. Встановлено прагматичні аспекти, що впливають на семантику просторових відношень, позначених тими чи іншими прийменниками.

Ключові слова: концептуалізація простору, просторові відношення, прийменники, функціонально-прагматичні аспекти локативного відношення.

Дослідження категорії простору, просторових відношень та типів концептуалізації руху в мові є темою, яку активно розробляють науковці в сучасній лінгвістиці. Всі основні дослідницькі програми когнітивної лінгвістики пересікаються саме в галузі вивчення специфіки мовної концептуалізації просторових відношень, руху або переміщення. Отож, поглиблена увага когнітивної лінгвістики до категорії простору та до мовних одиниць із просторової семантикою зумовлює **актуальність** запропонованої роботи. **Мета** розвідки – з'ясувати вплив екстралінгвістичних, функціонально-прагматичних факторів на процес мовної концептуалізації простору. **Об'єктом** дослідження виступають прийменники як основні мовні маркери просторовості. **Предмет** дослідження – функціонально-прагматичні аспекти мовної репрезентації просторових відношень. **Наукова новизна** роботи пов'язана з необхідністю уточнення впливу функціонально-прагматичних факторів на семантику локативного відношення в цілому, а також на значення мовних маркерів просторовості, зокрема прийменників.

Дослідження семантики просторових прийменників у працях з когнітивної лінгвістики здебільшого зосередженні на геометричному аспекті значення цих мовних одиниць. Намагання встановити певну відповідність між геометриєю фізичного простору та значеннями прийменників спонукало багатьох вчених співвіднести значення прийменників із певною геометричною абстракцією простору, пов'язаною з концептами математичної топології, мереє-топології та проективної геометрії [1; 2; 5]. Проте, значення прийменників також пов'язані з екстралінгвістичними знаннями та уявленнями людей про простір, його організацію та функції об'єктів, між якими прийменник встановлює просторове відношення.

Тлумачення мовного вираження просторових відношень також залежать від контексту та прагматичних інференцій, що впливають на локативні вирази в цілому.

Досліджуючи процес мовної концептуалізації простору вчені дійшли висновку, що функції об'єктів-учасників локативного відношення здійснюють відчутний вплив на семантику просторового відношення та, відповідно, на вибір прийменника. Найбільш показовими у цьому аспекті є праці К. Ванделуаза, у яких значення просторових прийменників досліджуються відповідно до певних функціональних концептів, пов'язаних з екстралінгвістичними знаннями про простір. Автор виокремлює кілька концептів, які, на його думку, адекватно відтворюють семантику просторових прийменників. Це зокрема, напрямки, які визначаються симетрією людського тіла; концепти наївної фізики, такі, як вертикальна вісь, відношення опори та вмістилища; фізичний та чуттєвий доступ; потенційна зустріч; загальна та латеральна орієнтація [17, с. 22–30]. Слідом за К. Ванделуазом, М. Орнаг, Л. Вйо та А. Борільйо виокремлюють функціональний рівень опису семантики просторових прийменників, на якому функціональна інформація нашаровується та доповнює дані геометричного опису. Наприклад, функціональне поняття вмістилища базується на геометричному понятті інклюдії. Функціональний рівень аналізу стосується функцій просторових сутностей і відношень між ними та належить до понять „наївної фізики” (вмістилище, опора), або ж відноситься до галузі орієнтації (латеральна та фронтальна орієнтація). Також існує певна кількість функціональних характеристик, пов'язаних із внутрішньою структурою просторових сутностей [3, с. 398; 4, с. 74].

Вагомий внесок у дослідження функціонального підґрунтя вживання просторових прийменників зробили англійські вчені К. Ковентрі та С. Гарод. Спираючись на експериментальні дані, вони розробили *функціональну геометрію* просторових прийменників, згідно з якою в основі значення просторових прийменників лежать геометричні та екстрагеометричні константи. Екстрагеометричні константи поділяються на динаміко-кінематичні константи та концептуальні знання. Динаміко-кінематичні константи пояснюються у термінах функціонального контролю, контролю локалізації або динаміки сил (force dynamics). Концептуальні знання охоплюють ситуа-

тивно-специфічні знання про окремі об'єкти, локалізовані у сцені, та їхні типові функції [6; 7].

Функціональні аспекти семантики просторових прийменників, висвітлені у згаданих вище працях, можна класифікувати за трьома категоріями, виокремивши їх антропоморфний рівень, перцептивний рівень та рівень, пов'язаний із динамікою сил, або з наївною фізикою.

Антропоморфний характер просторових відношень зумовлений тим, що форма людського тіла, його симетрія впливає на те, як людина сприймає об'єкти, що оточують її, та можливі просторові відношення між ними. Зокрема Й. Грабовські відзначає, що „напрямки та їхні полюси у просторі завжди визначаються залежно від тілесної симетрії людської істоти, яка концептуалізує простір. Первинна дефініція вертикальної лінії – це вісь від голови (верхній полюс) до ніг (нижній полюс). Перша горизонтальна вісь проходить крізь груди та спину, з позитивним полюсом у напрямку до привілейованого перцептивного поля людських відчуттів. Друга горизонтальна вісь перпендикулярна вертикальній та першій горизонтальній лінії” [9, с. 355].

Симетрія людського тіла, особливо його різноманітні функції, також впливають на спосіб, у який людина орієнтує об'єкти.

Передня частина об'єктів частіше за все відповідає частині, яка дозволяє доступ, взаємодію або можливе використання [13, с. 23]. За К. Ванделуазом, *прямий антропоморфізм* визначає, за аналогією до людського тіла, передню частину об'єктів, що сприймається як найбільш функціональна та детальна. *Канонічна взаємодія*, тобто звичайна позиція двох співрозмовників (обличчя до обличчя) дозволяє визначити передню частину багатьох предметів, що оточують людину: шафи, піаніно, письмового стола тощо. *Напрямок руху* визначає передню частину таких об'єктів, як автомобілі, потяги тощо [17, с. 52–57].

Перцептивним підґрунтям концептуалізації просторових відношень є поняття *доступності / недоступності* для органів чуття, яке відіграє вирішальну роль у характеристиці проєктивних та проксимально-дистальних відношень. Як зазначає Й. Грабовські, „на фронтальній напівосі об'єкт локалізовано у візуальному полі спостерігача; на латеральній осі спостерігач повинен повернути голову, щоб побачити об'єкт локалізації. На задній напівосі об'єкт локалізації прихований від спостерігача тому, що він знаходиться за ним або за об'єктом референції” [10, с. 14]. На думку К. Ванделуаза, доступ до органів перцепції якнайкраще характеризує просторове відношення прийменника *derrière*. Спільним для висловлень *Paul est derrière (moi) / Paul est derrière l'arbre* автор вважає недо-

ступність об'єкта локалізації: у першому випадку об'єкт локалізації недоступний для органів чуття реципієнта, оскільки знаходиться у нього за спиною, у другому випадку дерево заважає реципієнту побачити об'єкт локалізації [17, с. 25–26].

Поняття доступності також характеризує відношення *près de / aproape de, loin de / departe de*. Об'єкт локалізації вважають близьким до об'єкта референції, якщо вони легко доступні один одному. У цьому аспекті важлива природа доступу об'єкта локалізації до об'єкта референції, яка варіює залежно від швидкості та розміру того, хто рухається (реципієнт, об'єкт локалізації або об'єкт референції), від засобу пересування тощо. Наприклад, у реченні *La maison est près de la montagne* будинок здається близьким тому, хто пересувається на машині і далеким тому, хто йде пішки [18, с. 23–24].

Динаміка сил, або *наївна фізика* пояснюють вживання таких прийменників, як *dans / în, sur / pe, au-dessus de / deasupra, en dessous de / dedesubtul*. Термін *динаміка сил*, запропонований американським вченим Л. Телмі [16], використовується переважно у працях англомовних дослідників, де його тлумачать як функцію контролю локалізації. Йдеться про фізичний вплив, який здійснюють один на одного два об'єкта, що вступають у локативне відношення. Іншими словами, об'єкт референції фізично контролює розташування об'єкта локалізації через можливість вміщати або підтримувати його [13, с. 18].

Французькі мовознавці у цьому випадку говорять про *наївну фізику*, тобто про фізичні властивості навколишнього світу, які висвітлено у природних мовах. Л. Вйо підкреслює важливість феномена гравітації, який визначає напрямок відношень *dessus / dessous*, а отже, верхню та нижню частину об'єктів [18, с. 22]. К. Ковентрі та С. Гарод виокремлюють ще дві функції, які впливають на семантику вертикальних проєктивів та зумовлені нашими екстралінгвістичними знаннями про силу тяжіння. Автори твердять, що в локативному відношенні, яке виражають прийменники *over / under (dessus / dessous)*, один з об'єктів, що бере участь у локативній ситуації, виконує *функцію протекції*, захищаючи інший об'єкт від предметів, що можуть на нього впасти; з іншого боку, він наділений *функцією небезпеки*, оскільки під впливом сили тяжіння може впасти на об'єкт референції [7, с. 159].

Однак функція гравітації не цілком пояснює вживання прийменників *dans / în, та sur / pe*. Окремі автори тлумачать їх значення за допомогою концепту „вмістилище”. Вони вважають, що вмістилище контролює позицію того, що воно вміщує. Аналогічно, в основі вживання прийменників *sur /*

ре лежить концепт опори, тобто об'єкт референції контролює позицію об'єкта локалізації через можливість підтримувати останній [17].

Треба зазначити, що питома вага функціонального та геометричного в семантиці прийменників не однакова. На думку багатьох учених, топологічні прийменники більш чутливі до впливу функціональних чинників, ніж проєктивні [13, с. 24]. Так, в ході аналізу прийменників *dans* та *sur* виявилось, що функціональне *вмістилище* та функціональна *опора* – центральні в їхньому значенні, а геометричні характеристики, які їм приписують, мають другорядне значення [13, с. 22]. К. Ковентрі припустив, що просторові прийменники утворюють певний континуум з форм, чие значення залежить від функціональних чинників до тих, чие значення співвідноситься з геометричними характеристиками простору [7, с. 150].

Прагматика як теорія комунікації досліджує висловлення, тобто фразу в контексті, доповнену інформацією, пов'язаною з ситуацією комунікативного акту. Х. Грайс, один з основоположників прагматики, сформулював загальновідомий принцип кооперативності, якому підпорядковується будь-який комунікативний акт [11, с. 53]. Принцип кооперативності узагальнено в чотирьох максимах, які він визначив як *максима кількості*, *максима якості*, *максима способу дії* та *максима відповідності*.

Проаналізувавши комунікативну вагу цих максимум, Л. Вйо зазначає, що переважна більшість прагматичних аспектів просторових відношень є окремими випадками принципу кооперативності, сформульованого Х. Грайсом, а максима відповідності, за якою комунікативний акт повинен бути змістовним та доречним, виступає достатньо абстрактним та повним концептом, спроможним висвітлити всі особливості прагматики просторових відношень [18, с. 13, с. 19]. Ця максима зокрема пояснює вибір плану референції у проєктивних просторових відношеннях, залежність тлумачення просторового відношення від контексту тощо. Відповідність або доречність локативного виразу, а отже прагматична інтерпретація просторового відношення тісно пов'язана зі звичайним використанням та функцією предметів, які вступають у локативні відношення. Прагматичний рівень дослідження просторових прийменників, згідно з позицією ряду авторів (М. Орнаг, Л. Вйо, А. Борільйо), вивчає закони та принципи, які спираються на функціональні знання про навколишній світ та на інформацію, пов'язану з контекстом [3].

Суб'єктивність інтерпретації проєктивних просторових відношень. Вибір просторового відношення для локалізації предметів залежить від обраної перспективи у випадку з проєктивними відношеннями, вираженими прийменниками:

фр. *au-dessus de, en dessous de, devant, derrière, à droite, à gauche* etc. / рум. *deasupra, dedesubtul, înaintea, înapoia, la dreapta, la stînga* etc. Проєктивні відношення передбачають вказівку на певний напрямок. Як спосіб фіксації напрямку, необхідного для інтерпретації проєктивного прийменника використовують поняття *перспективи* або *плану референції*. План референції – це своєрідна перспектива у термінах системи координат, яка використовується у процесі надання або спрямування певної осьової структури на об'єкт референції. За С. Левінсоном [14], існує три види планів референції: *внутрішній*, *релятивний* та *абсолютний*. Внутрішній план референції є бінарною системою, в якій напрямок визначається залежно від відношення між об'єктом локалізації та об'єктом референції. Наприклад, у реченні *La voiture est devant l'église* автомобіль, про який йдеться, знаходиться з фасадного боку церкви, незалежно від позиції спостерігача. Така внутрішня інтерпретація можлива тільки у випадку, коли в ролі об'єкта референції виступає, за термінологією К. Ванделуаза, „конвенційно зорієнтований об'єкт”, такий, що має передню і задню частину, низ та верх [17, с. 49–52].

У свою чергу, релятивний план референції описується як потрійна система (охоплює спостерігача, об'єкт локалізації та об'єкт референції), як, наприклад, у реченні *Pierre, est devant l'arbre₂ (par rapport à moi₃)*. У зв'язку з релятивними відношеннями йдеться про контекстуальну орієнтацію об'єктів: один з елементів відношення, якому притаманна внутрішня орієнтація, надає іншому елементу, який не має внутрішньої орієнтації (дерево, куля) контекстуальну або похідну орієнтацію [3; 4; 17]. К. Ванделуаз визначає два види контекстуальної орієнтації: 1) дзеркальна та 2) у тандемі. Дзеркальна орієнтація представлена у реченні *le fauteuil est devant l'arbre*, де крісло, будучи внутрішньо зорієнтованим предметом, „визначає” передню частину дерева. Орієнтація у тандемі, як зазначає автор, використовується у французькій мові для визначення передньої або задньої частини, наприклад, кулі, яка рухається [17, с. 54].

Абсолютний план референції спирається або на кардинальні точки, такі, як південь, захід тощо, або на помітні риси навколишнього середовища, такі, як схил гори. Наприклад, у реченні *Le chat est au nord de la voiture* використовується абсолютний план референції у дещо незвичний для французької мови спосіб. У румунській мові таке використання абсолютного плану референції також неприпустиме. Як зазначають Е. Мюніх, Б. Ландау та А. Дошер, абсолютний план референції в індоєвропейських мовах використовується щодо великих за розміром об'єктів, тоді як ма-

ленькі локалізуються відповідно до внутрішнього або релятивного планів [15, с. 176].

Ідеалізація учасників локативного відношення. Роль контексту та прагматичні інференції локативних виразів. Концептуалізація просторових відношень передбачає певний ступінь ідеалізації учасників (об'єкта локалізації та об'єкта референції) цього відношення. Як зазначає К.Ванделуаз, просторові відношення були б надзвичайно складними, якби локалізовані об'єкти не ідеалізувались залежно від обраної мовцем перспективи. Для того, щоб підкреслити вагомий характер предмету, ця перспектива затінює інші його характеристики [17, с. 45]. Ідеалізація об'єкта може зводитись до позначення його ідеалізованого контуру. А. Герсковіц доводить це на прикладі *The bird in the tree*, де птах знаходиться всередині обведеної уявним контуром частини дерева, що створює враження закритого вмістилища [12, с. 349].

Ідеалізація об'єктів-учасників просторового відношення найчастіше стосується їх геометричних характеристик. Так, А. Герсковіц відзначає, що об'єкти – учасники локативного виразу – концептуалізуються як прості геометричні фігури: точка, лінія, поверхня тощо [12, с. 349]. Л. Тельмі, спираючись на характеристики фігури та тла, відзначає, що фігура найчастіше концептуалізується як точкоподібна. Тло іноді ідеалізується як дві або декілька точок (у випадку з прийменниками *between* та *among*) [16, с. 189–192]. У свою чергу, К. Ванделуаз, розглядаючи приклад *L'oiseau est dans le pré*, зазначає, що поле у цьому випадку концептуалізується не як поверхня, а як ємність, що містить повітря і тому використовується саме прийменник *dans*, а не *sur* [17, с. 49].

На вибір та інтерпретацію (прагматичні інференції) локативного виразу впливає низка контекстуальних чинників. А. Герсковіц виокремлює такі чотири фактори: відповідність, виразність, толерантність, типовість [12, с. 344–368].

Виразність пояснює метонімічні зсуви, синекдоху. Функціонально виразні частини об'єкта референції замінюють цілий об'єкт референції. У прикладі *Le chat est sous la table* стіл розуміється як поверхня, тобто об'єктом референції слугує не сам стіл, а функціонально найвиразніша його частина.

Відповідність пов'язана з метою висловлювання, з тим, що мовець хоче підкреслити, або з тим, що він має на увазі у даному контексті. У прикладах *L'huile est dans la poêle* та *L'huile est sur la poêle* прийменники *dans* і *sur* вжито в ідентичних контекстах. У першому прикладі мета мовця полягала у тому, щоб вказати на функцію *вмістилища*, притаманну даному реципієнту. У другому реченні прийменник *sur* підкреслює контакт між об'єктом локалізації та об'єктом референції.

Толерантність пояснює прийнятність різних локативних висловлювань залежно від контексту. Локативний вираз, правдивий для двох елементів в одному контексті, може стати неприйнятним у випадку введення третього елемента.

Поняття *типовості* пояснює деякі прагматичні інференції. Наприклад, у реченні *La fontaine est derrière l'hôtel de ville* можна припустити, що фонтан знаходиться біля мерії, хоча значення близькості саме по собі не притаманне семантиці прийменника *derrière*.

Залучення прагматичних принципів до аналізу локативних виразів допомагає отримати більше інформації, ніж насправді міститься у тексті, отже, більше, ніж можуть дати перші два рівні системи (геометричний та функціональний) [3].

Однак прагматичний рівень дослідження просторових прийменників потребує більш детального вивчення, встановлення усіх прагматичних принципів, необхідних для інтерпретації просторового виразу, а особливо – співвідношення між цими принципами [4]. Окрім цього, як зауважує В. Флажель, розмежування між функціональним та прагматичним рівнем видається не зовсім чітко обґрунтованим; принцип фіксації чомусь визначається на прагматичному рівні, хоча його можна розглядати й на функціональному (звичайна функція предмета), тоді як чуттєвий доступ та наївна фізика знаходяться на функціональному рівні, хоча могли б бути елементами прагматичного рівня [8, с. 14].

Отже, мовна концептуалізація простору тісно пов'язана з екстралінгвістичними знаннями людини про простір, його організацію та функції об'єктів-учасників локативного відношення. Неабиякий вплив на семантику локативного відношення в цілому здійснюють й певні прагматичні фактори, що висвітлюють суб'єктивність інтерпретації просторових відношень. Зважаючи на те, що функція та прагматика тісно переплітаються, характеризуючи семантику просторових відношень, ми пропонуємо об'єднати ці два рівні та досліджувати базовий, геометричний рівень семантики просторових відношень та функціонально-прагматичний рівень, який нашарується на геометричний.

Література

1. Asher N. Toward a geometry of common sense: a semantics and a complete axiomatization of mereotopology / N. Asher, L. Vieu // Proceedings of the 14th international joint conference on artificial intelligence. – San Mateo (CA): Morgan Kaufmann, 1995. – P. 846–852.
2. Asic T. La représentation cognitive du temps et de l'espace: étude pragmatique des données linguisti-

- ques en français et dans d'autres langues: Doctorat: Sciences du langage. Linguistique / Tijana Asic. – Lyon: Université Lumière-Lyon 2, Genève: Université de Genève, 2004. – 342 p.
3. Aurnague M. A three-level approach to the semantics of space / M. Aurnague, L. Vieu // The semantics of prepositions: from mental processing to natural language processing. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1993. – P. 393–439.
 4. Aurnague M. Représentation formelle des concepts spatiaux dans la langue / M. Aurnague, L. Vieu, A. Borillo // Langue et cognition spatiale. – Paris: Masson. Michel Denis (éd.), 1997. – P. 69–102.
 5. Costăchescu A. Prédications statiques topologiques: la préposition *à* / Adriana Costăchescu // Analele universității din Craiova. Seria științe filologice. Lingvistică. – 2006. – Anul XXVIII, № 1, 2. – P. 81–98.
 6. Coventry K. Function, geometry and spatial prepositions: Three experiments / K. Coventry // Spatial cognition and computation. – 1999. – № 1. – P. 145–154.
 7. Coventry K. Spatial prepositions and the functional geometric framework: Towards a classification of extra-geometric influences / K. Coventry, S. Garrod // Functional features in language and space: Insights from perception, categorization and development. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 149–162.
 8. Flageul V. Description sémantico-cognitive des prépositions spatiales du français: Thèse de doctorat / Valéry Flageul. – Université de Paris – Sorbonne, 1997. – 296 p.
 9. Grabowski J. A uniform anthropomorphological approach to the human conception of dimensional relations / Joachim Grabowski // Spatial cognition and computation. – 1999. – № 1. – P. 349–363.
 10. Grabowski J. Ein psychologisch-anthropologische Modell der einheitlichen semantischen Beschreibung dimensionaler Präpositionen / J. Grabowski // Perspektiven im Spannungsfeld linguistischer und psychologischer Modellierungen. – Tübingen: Narr, 1998. – S. 11–40.
 11. Grice H. P. Logic and conversation / H. P. Grice // Syntax and semantics 3: Speech acts. – New-York: Academic Press, P. Cole & J. Morgan (eds.). – 1975. – P. 41–58.
 12. Herskovits A. Semantics and pragmatics of locative expressions / A. Herskovits // Cognitive science. – 1985. – № 9. – P. 341–378.
 13. Hörberg T. Influences of Form and Function on Spatial Relations. Establishing functional and geometric influences on projective prepositions in Swedish: Magister thesis in general linguistics / Thomas Hörberg. – Stockholm University, 2006. – 73 p.
 14. Levinson S. C. Frames of reference and Molyneux's question: cross-linguistic evidence / S. C. Levinson // Space and language. – Cambridge: MIT Press, 1996. – P. 109–169.
 15. Munich E. Spatial language and spatial representation: a cross-linguistic comparison / E. Munich, B. Landau, A. Doshier // Cognition. – 2001. – Vol. 81. – P. 171–207.
 16. Talmy L. Toward a cognitive semantics. Vol.1: Conceptual structuring systems / Leonard Talmy. – Cambridge (MA): The M.I.T. Press, 2000. – 573 p.
 17. Vandeloise C. L'espace en français. Sémantique des prépositions spatiales / Claude Vandeloise. – P.: Editions de Seuil, 1986. – 253 p.
 18. Vieu L. Sémantique des relations spatiales et inférences spatio-temporelles: Une contribution à l'étude des structures formelles de l'espace en Langage Naturel: Thèse présentée ... en vue de l'obtention du titre de docteur de l'Université Paul Sabatier: Informatique / Laure Vieu. – Toulouse: Université Paul Sabatier de Toulouse, 1991. – 358 p.

The article analyses the functional-pragmatic peculiarities of the linguistic conceptualization of space. The semantics of locative prepositions is investigated according to some human common knowledge and idea about space, its organization and the function of the objects of the locative relation. The research also establishes the pragmatic aspects influencing the locative relations actualized by the prepositions.

Key-words: *the conceptualization of space, locative relations, prepositions, functional-pragmatic aspects of the locative relation.*

Рассматриваются функционально-прагматические особенности языковой концептуализации пространства. Значения пространственных предлогов анализируются в связи с общечеловеческими знаниями и представлениями о пространстве, его организации и функциях объектов-участников локативного отношения. Установлены прагматические аспекты, влияющие на семантику пространственных отношений, актуализированных теми или другими предлогами.

Ключевые слова: *концептуализация пространства, пространственные отношения, предлоги, функционально-прагматические аспекты локативного отношения.*